

Гордієнко В.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК ДИСКУРС І ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІЄПИСАННІ

Стаття присвячена характеристиці важливих елементів техніки дослідження минулого, які застосовуються в межах актуального напрямку сучасної історіографії історії повсякденності («Alltagsgeschichte»). Зазначено, що історія повсякденності виникла під впливом методологічних новацій французької історичної Школи «Анналів» на основі німецької історіографічної традиції. Вказано, що історія повсякденності завдяки науковим зусиллям Альфа Людтке набула статусу продуктивної дослідницької програми у вивченні недавнього минулого, зокрема, німецького суспільства в період нацистського панування. У статті обґрунтовано універсальні можливості історії повсякдення як способу історичної реконструкції соціальних практик. Доведено, що історія повсякденності є однаково продуктивною у застосуванні її для вивчення великих соціальних спільнот у часи війни і миру як у Німеччині, так і в радянській Україні.

Проаналізовано зміст і потенційні дослідницькі можливості категорії «Eigensinn», запровадженої у науковий обіг Альфом Людтке. Виявлено її когнітивні перспективи як при застосуванні для вивчення виробничого повсякдення робітників на промислових підприємствах, так і для дослідження колгоспного селянства в радянській Україні. У статті вказано на позитивні результати застосування українськими істориками технології історії повсякденності а також на поступове розширення її предметної сфери в радянській дійсності. Вивчення військового повсякдення і реалій колгоспного побуту на основі методології «Alltagsgeschichte» відкриває можливості для переосмислення радянського способу життя. Окреслено маловивчені сфери соціальних практик радянської дійсності, які потребують новаторських методів дослідження.

Ключові слова: історія повсякденності, Alltagsgeschichte, Альф Людтке, соціальні практики, Eigensinn, колгоспники.

Постановка проблеми. Європейська історична наука у ХХ ст. зазнала потужного впливу з боку французької історичної Школи «Анналів». У межах національних історіографій відбулося продуктивне освоєння провідних ідей Школи і формування під їх впливом власних сучасних систем пізнання минулого. Унікальність цих систем значною мірою визначалася соціокультурними умовами післявоєнної дійсності, яка настала після перемоги над нацизмом. Звісно, нові напрями історичної науки в країнах Європи та Північної Америки були закорінені у власні національні традиції історієписання, проте, саме новаторський і, водночас, оптимістичний заряд французьких істориків стимулював тамтешні методологічні пошуки. Всі ці національні варіанти рецепції ідей Школи прийнято позначати одним терміном – «історична антропологія». Втім, у науковому середовищі безпосередньо прославилися «італійська мікроісторія», британська «соці-

альна антропологія», американська «культуральна історія» тощо. Осібно місце в цьому ряду нових історіографічних концепцій займає німецька історія повсякденності – «Alltagsgeschichte». Її становлення розпочалося у ФРН у середині 70-х рр. минулого століття і було пов'язане з науковою творчістю німецького історика Альфа Людтке [6; 7].

Значною мірою цей процес був зумовлений потребою німецького суспільства краще пізнати своє недавнє минуле, переосмислити досвід існування простих людей в умовах панування нацистів. Якщо політична історія «третього рейху» була на той час вивчена достатньо ґрунтовно, тобто пізнання минулого, так би мовити, «зверху», дало свої плідні результати, то всебічного дослідження мотивації дій «пересічного німця» в скрутний період історії країни, або вивчення німецького суспільства в недавньому минулому «знизу», ще не було проведено.

Вже перші спроби вивчення повсякденних практик німців в умовах нацистського режиму дали несподівані і навіть парадоксальні результати. Зокрема, з'ясувалося, що гітлерівцям так і не вдалося запровадити тотальний контроль за німецьким суспільством, а німецькі робітники – прогресивний та інтернаціональний, з точки зору марксистів, клас, у своїй переважній більшості підтримував націонал-соціалізм. Гасло послідовників Маркса «Пролетарі всіх країн єднайтеся!» в нацистській Німеччині виявилось симулякром. Втім, застосування нових підходів в історієписанні одразу ж вийшло далеко за межі досліджень німецького суспільства періоду нацистського панування. Невдовзі було встановлено, що методи вивчення структур повсякденності, які дали стільки позитивних результатів при дослідженні німецького суспільства в «третьому рейху», є достатньо продуктивними при застосуванні їх для вивчення інших спільнот у різних історичних епохах. З огляду на це повсякденність українського суспільства в умовах радянського режиму цілком може виступати предметом вивчення із застосуванням технології «Alltagsgeschichte».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання когнітивного потенціалу дослідницької програми історії повсякденності розглядали відомі нині в європейській історіографії фахові історики, серед яких виділяються імена знаних науковців Ш. Фіцпатрик [7], О. Удада [4; 5], М. Коляструк [2]. Так, Ш. Фіцпатрик, досліджуючи повсякденні практики радянського селянства, розкрила специфіку пристосування його до аграрної політики радянського режиму і навіть способи використання колгоспного ладу у власних інтересах більшістю колгоспників. Український дослідник О. Удод вказав на такі аспекти історії повсякденності як олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення індивіда до побутових проблем, до влади і суспільства через призму власного світобачення і світосприйняття. О. Коляструк, аналізуючи перспективи застосування техніки дослідження історії повсякденності в Україні, визначила такі тенденції як поєднання мікроісторичного рівня аналізу соціальних практик в минулому з макроісторією, відмова від описового побутовізму, залучення до предмету вивчення ментальних рис пересічного індивіда в умовах буденності, розкриття культурних смислів речей повсякденного побуту, моделей поведінки і спілкування [2, с. 21]. Загалом, науковці обґрунтували універсальний характер методології історії повсякденності, оскільки з її допомогою можна

реконструювати соціальні практики не тільки німецького суспільства епохи панування нацистів, але й буденне життя народів СРСР під гнітом комуністичного режиму.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика окремих елементів технології пізнання минулого історії повсякденності в її німецькому варіанті («Alltagsgeschichte»), а також виявлення сфер їх застосування для вивчення соціальних практик у новітній історії України.

Виклад основного матеріалу. Нині загально-визнаним є твердження про те, що німецька історія повсякденності слугує доповненням до давно відомих методологічних підходів до вивчення соціальної спільноти робітництва – марксизму і структуралізму. Вона відкриває більші перспективи вивчення минулого, оскільки подає бачення соціальних практик, так би мовити, «знизу», тобто з того рівня, на якому й відбуваються реальні життєві процеси. Одномірність класового і структурного підходів для історичної реконструкції життя робітництва була виявлена ще у першій половині ХХ ст. Спосіб вивчення історії робітників, який запропонував Альф Людтке, дав можливість подолати абстрактність соціологічних схем дослідження суспільного життя, а також відстань між історією правлячих верств та історією «пересічних людей». Німецькому дослідникові вдалося показати складність і динамізм соціальних процесів, які відбуваються на низовому рівні суспільного організму. Було встановлено, що прості робітники ніколи не були безвідмовними «гвинтиками» вертикальних владних структур. Це твердження, на нашу думку, є істинним і щодо українського селянства.

Однією із найважливіших категорій німецької історії повсякденності, зокрема, робітничої, які ввів у науковий обіг Альф Людтке, вважається категорія «Eigensinn». Німецький термін виявився досить складним для перекладу на слов'янські мови, у тому числі й на українську мову. Приблизно, «Eigensinn» перекладається як «норовлива впертість», яка завжди була властива робітникам на виробництві. Це поняття можна доповнити такими значеннями як «робітниче хитрунство», «собі на умі», «робітниче чванство», «робітнича впертість», «майстрівщина» тощо. Щоправда, з цим поняттям асоціюються й такі аспекти менталітету робітника як «робітнича гордість» і «робітнича вправність». Категорія «Eigensinn» з'явилася внаслідок нового погляду істориків на працю, яка сприймається безпосередніми учасниками виробничого процесу інакше, ніж державою, адміні-

страцією чи власниками підприємств. Дослідники виявили, що для робітника праця – це не тільки абстрактне виробництво продукції і отримання заробітної плати для життєзабезпечення себе і своєї родини, а ціле поле розмаїтих структур – комунікативних, соціально-статусних, морально-психологічних. Ці структури тісно пов'язані з мотивацією до праці. Їх детальне вивчення відкриває шлях до більш об'ємної історичної реконструкції соціальних практик побутового та виробничого повсякдення.

Німецька історія повсякденності як дослідницька програма вже застосовується для дослідження минулого робітничого класу в національних історіографіях пострадянських країн. Вивчення соціальних практик «знизу», звісно, передбачає застосування мікроісторичного підходу і залучення джерел відповідного типу. Спосіб історичної реконструкції повсякдення робітництва, яку започаткували в Німеччині Альф Люттке і його послідовники, виявився цілком придатним для дослідження чи не найважливішої сфери радянського способу життя. Одержавлена економіка, заборона приватного підприємництва, тотальний контроль над громадською активністю в СРСР зумовили те, що завод, фабрика, колгосп, радгосп стали для радянської дійсності основними осередками життя. На підприємствах відбувалася виробнича, навчальна, побутова, соціально-захисна і навіть громадсько-політична діяльність. Від дирекції заводу, чи правління колгоспу залежали не тільки оплата праці, але й інші види винагороди: премії, отримання дефіцитних товарів, продуктивних «пайків», купівля автомобіля і навіть отримання безплатної квартири. Отож, всі нюанси виробничого повсякдення, помічені і досліджені німецькими представниками «Alltagsgeschichte» мали місце і в радянській дійсності і були навіть більш рельєфно виражені. Йдеться, передусім, про фабрично-заводський патерналізм, структуру «патрон – клієнт».

Окремі елементи дослідницької програми історії повсякденності в інтерпретації Альфа Люттке нині застосовують українські історики, вивчаючи соціальні практики ранньомодерної та радянської України. За словами О. Удода, «... Методологічна (наукова) актуальність історії повсякденності полягає в необхідності реалізації двох суперзавдань: по-перше, подолати відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної (європейської) і, по-друге, використати досвід власної історіографії (особливо XIX – початку XX ст.) щодо людинознавчої тематики, що переключається сьогодні з методологією історії повсякденності»

[5, с. 18]. Так, недавно, у 10-х рр. в Україні було оприлюднено низку колективних видань з матеріалами результатів дослідження різних аспектів повсякденності. Це дві частини «Нарисів повсякденного життя радянської України в добу непу», три частини «Повоєнної Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)». А в 2012/2013 рр. вийшов у світ двотомник «Повсякдення ранньомодерної України». Альманах «Соціум» за 2017 р. містив окремий розділ «Історія повсякдення». Варто наголосити, що дослідницькі технології «Alltagsgeschichte» розроблялися і були застосовані, передусім, до соціальної групи німецького робітництва в особливий період історії – період світових війн і революцій XX ст. Вказані вище видання засвідчили достатньо успішне освоєння вітчизняними істориками новітніх історіографічних ідей.

Особливо плідною дослідницька програма історії повсякдення є у випадку її застосування до радянської дійсності в Україні. Заяложений пропагандою термін «радянський спосіб життя» через призму історії повсякденності наповнюється цілком науковим змістом. За словами О. Коляструк, «... в усі історичні часи люди прагнули задовольнити свої потреби цивілізовано і відкрили універсальні способи організації життя, до яких відносять мову, гру, працю, одяг, житло, харчування. Поруч з універсальними для всіх суспільств і етносів були вироблені й локально-історичні способи організації життя: міфи, вірування, ритуали, традиції та звичаї. З'ясовується, що як перші, так і другі виробляються і проявляються у щоденних практиках» [2, с. 39].

Слід зазначити, що в українській історіографії Другої світової війни вже започатковано застосування технології історії повсякденності для вивчення та історичної реконструкції взаємодії між вояками РСЧА у межах невеликих контактних груп, підрозділів (взвод, відділення, батарея). Про невідомі історичній науці аспекти військового повсякдення, спираючись на спогади Ромбаха – вояка Вермахту на Східному фронті, писав Альф Люттке: «Він уперто прагнув бути хорошим солдатом і добре виконати свою роботу, але саме ці прагнення, зрештою, відштовхнули його від армії. Після майже двох років служби на передовій, він більше не міг терпіти того, що йому здавалося недоліком професіоналізму і мужності з боку його начальства... Його пригнічував зростаючий відчай з приводу некомпетентності і безвідповідальності офіцерів, які командували його підрозділом» [6, р. 27].

Бойовому повсякденню радянських фронтовиків присвячена спільна публікація українських науковців Т. Вронської і О. Лисенка [1]. Автори статті, спираючись на свідчення єгодокументів, виявили головні чинники формування особливих стосунків між військовими на фронті. На їхню думку, це були, передусім, важкі випробування на полі бою, специфічна армійська організація з її жорсткою субординацією і дисципліною, почуття обов'язку і колективізму. Завдяки цьому, доводили історики, досить швидко формувалися консолідовані соціальні групи, що органічно поєднували вихідців із різних спільнот і верств. Підрозділи були здатними не тільки виконувати бойові завдання, але й забезпечували збереження морального і психічного здоров'я. Проте, слід зазначити, що до аналізу вітчизняними дослідниками повсякденних практик українських комбатантів на фронті, для яких війна – це, передусім, застосування специфічного бойового ремесла, унікальних фахових навичок, справа ще не дійшла. Отож залучення повного спектру техніки дослідження армійського повсякдення в українській історіографії на основі нових джерел ще чекає свого часу. Актуальність такого роду досліджень посилюють обставини нинішньої війни українського народу за свою незалежність з новітнім агресивним державним утворенням фашистського типу Російською Федерацією.

Свідченням поступового переходу від «традиційної» історії повсякденності як історії побуту до історії повсякденності як до еволюції соціальних практик радянської дійсності з їх специфічними способами виживання є монографія про повсякдення радянського села в Україні В. Лисак. Зокрема, історикиня у розділі, присвяченому аналізу структури доходів колгоспників і ролі оплати праці в них, звернула увагу на так звані «невраховані надходження з колективного господарства натуральної продукції» [3, с. 107]. Йдеться про крадіжки селянами різноманітної продукції з колгоспу для потреб свого індивідуального господарства (зерно, картопля, буряки, кукурудза, овочі, сіно, солома, силос). За словами Ш. Фіцпатрик, «... тягли з колгоспу все, що могли, виявляючи тим самим цілковите несприйняття думки, ніби суспільна власність якою-небудь мірою є їхньою власністю, а не державною. Вони уникали прямої конфронтації зі своїми господарями, але пускалися у всілякі хитрощі та обман, демонстрували нарочиту дурість, щоб не виконувати розпоряджень» [8, р. 129]. В. Лисак, на основі офіційних документів навіть визначила відсотки

індивідуальних господарств колгоспників, які у 50 / 60-х рр. минулого століття таким способом поповнювали бюджети власного господарства.

Втім, на жаль українська історикиня приділила цій проблемі дуже мало місця, очевидно, вважаючи її невдячною, тобто, такою, що показує українського селянина з темного боку. Нам же видається ця тема вартою окремого дослідження, оскільки тут можна застосувати категорію «Eigensinn» із арсеналу дослідницьких технологій німецьких істориків. Звісно, архівні матеріали містять інформацію про крадіжки в колгоспах, але подають її як певне відхилення від норми. Нині ж можна стверджувати, що колгоспне злодійство у післясталінські часи набуло масового характеру і мутувало в структуру колгоспного виробничого повсякдення. Цікавими для дослідників могли б стати своєрідні «технології» функціонування цієї структури, унікальні соціальні зв'язки горизонтального і вертикального характеру на селі, які виникали під її впливом, формування специфічного ціннісного ставлення до цього явища і, зрештою, до соціалістичної власності як такої. Під іншим кутом зору можна розглянути й боротьбу радянського режиму в особі колгоспного керівництва з масовим злодійством, яка еволюціонувала від репресій із застосуванням статей сумнозвісного Закону про «п'ять колосків» (Постанова ЦВК й РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року) до поблажливого ставлення багатьох голів колгоспів до природного бажання колгоспників забезпечити належну кормову базу своїй домашній худобі і птиці за рахунок громадського господарства. Значна частина тодішніх колгоспних керівників, яка дивилася крізь пальці на це явище, добре знали, що вкрадене з колгоспного поля буде досить раціонально використане селянами задля відгодівлі власної великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, домашньої птиці. Голови колгоспів могли бути упевненими, що більшість отриманої у власних господарствах надлишкової продукції колгоспники за низькими цінами все одно будуть продавати заготівельним організаціям і, часто, самим колгоспам, сприяючи таким чином виконанню річних та п'ятирічних планів виробництва.

Перспективною для нинішніх дослідників сільського повсякдення може стати поки що недостатньо вивчена проблема соціальної диференціації колгоспників на так звані «білі комірці» (голова, члени правління, бухгалтер, обліковець, брига-

дири, завскладом/комірник, завклубом, зоотехнік, ветеринар, об'їзник – наглядач-сторож колгоспних угідь), «сині комірці» (трактористи, шофери, ковалі, слюсарі, теслярі, столяри, електрики) та інших – рядових колгоспників. Останні, за означенням Ш. Фіцпатрик, це «колгоспний люмпен-пролетаріат, який не мав кваліфікації, яка б мала яку-небудь цінність за межами господарства, ні доступу до благ конторської служби або керівної посади» [8, р. 141]. До «люмпен-пролетаріату» австралійська історикиня відносила об'єднаних в «ланки» жінок-колгоспниць, які були зайняті в рільництві, колгоспників – жінок і чоловіків, які працювали на молочно-товарній фермі або на свинофермі (доярки, телятниці, свинарки, фуражири), а також різноробочих. Технологія історії повсякденності особливо є доречною для дослідження таких явищ колгоспної дійсності як непотизм, корупція, фаворитизм, алкоголізм. Потенційно продуктивним могло б стати застосування її потенціалу для історичної реконструкції соціальних статусів і ролей, механізмів адаптування до колгоспної системи, шляхів соціальної мобіль-

ності як всередині зазначених верств селянства, так і між ними у післявоєнній Україні і більш глибокого осмислення сутності радянської повсякденності.

Висновки. Отже, зростання числа досліджень в галузі історії повсякденності в українській історіографії, яке спостерігається упродовж останніх років, свідчить про інтегрованість нашої історичної науки у світовий історіографічний процес. Водночас, через низку об'єктивних причин українська історія повсякденності значною мірою залишається у традиційному руслі вивчення побуту різних соціальних груп і спільнот у минулому. Хоча в публікаціях, число яких постійно зростає, можна побачити досить плідне використання новітніх дослідницьких технологій, зокрема, елементів дослідницької програми «Alltagsgeschichte», все ж існує потреба більш активного їх використання, особливо, для історичної реконструкції радянського способу життя в його українському варіанті, його специфічних соціальних практик у радянському місті і в колгоспному селі.

Список літератури:

1. Вронська Т., Лисенко О. «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. № 15. С. 8–25.
2. Коляструк Ольга. Розділ І. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія. [Відп. ред. С. В. Кульчицький]: В 2 ч. Ч 1*. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с. С. 5–46.
3. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.): монографія. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. 341 с.
4. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* К.: Інститут історії України. НАН України, 2004. Т. 2. 425 с. С. 286–313.
5. Удод Олександр. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2*. [Відп. ред. В. М. Даниленко]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с. С. 17–39.
6. Alf Lüdtke, ed. *Everyday Life in Mass Dictatorship. Collusion and Evasion*. Palgrave Macmillan London, 2016. 260 p.
7. Alf Lüdtke, ed. *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life*. Princeton university press. Princeton, New Jersey, 1995. 319 p.
8. Sheila Fitzpatrick. *Stalin's peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York: Oxford University Press, 1994. 386 p.

Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. HISTORY OF EVERYDAY LIFE AS DISCOURSE AND RESEARCH PROGRAM IN MODERN UKRAINIAN HISTORY WRITING

The article is devoted to the characterization of important elements of the technique of studying the past, which are used within the current direction of modern historiography of the history of everyday life («Alltagsgeschichte»). It is noted that the history of everyday life (daily routine) arose under the influence of methodological innovations of the French historical School «Annals» on the basis of the German historiographic tradition. It is indicated that the history of everyday life, thanks to the scientific efforts of Alf Ludtke, has acquired the status of a productive research program in the study of the recent past, in particular, German society during the period of Nazi rule. The article substantiates the universal possibilities of the history of everyday life as a way of historical reconstruction of social practices. Authors prove that the history of

everyday life is equally productive in its application to the study of large social communities in times of war and peace both in Germany and in Soviet Ukraine. The content and potential research possibilities of the category «Eigensinn», first introduced into scientific vocabulary by Alf Ludtke, are analyzed. Its cognitive prospects are revealed both when applied to the study of industrial everyday life of workers in industrial enterprises, and for the study of collective farm peasantry in Soviet Ukraine. The article points out the positive results of the application by Ukrainian historians of the technology of the everyday life history, as well as the gradual expansion of its subject sphere in Soviet reality. The study of military everyday life and the realities of collective farm life on the basis of the «Alltagsgeschichte» methodology opens up opportunities for rethinking the Soviet way of life. It outlines poorly studied spheres of social practices of Soviet reality, which require innovative methods of research.

Key words: *history of everyday life, Alltagsgeschichte, Alf Ludtke, social practices, Eigensinn, collective farmers.*